

beutazta Európát, hogy megszerezze ezeket a kódexeket. Európai szintű kapcsolati hálót épített maga köré, aktívan eszmét cserélve tudósokkal, kereskedőkkel, politikusokkal. A 21. század elején a saját kulturális örökségüket kutatók fogtak össze, hogy olyan jelenségekre hívják fel a figyelmet, amelyek messze túlmutatnak az olyan filológiai eredményeken, hogy egy ókori szerző szövegvariánsai gazdagíthatóak voltak (ami persze önmagában is óriási eredmény). A harmincéves háború utáni európai értelmiségi generáció visszanyúlt a saját hagyományaihoz azért, hogy a jövőre nézve erőt mérítsen magának. Ez a hagyomány, és ez a lehetőség a ma élőknek is rendelkezésre áll.

MONOK ISTVÁN

Formularium ecclesiae Strigoniensis (Collectanea Studiorum et Textuum, vol. I/4), Edendo operi praefuerunt Petrus card. Erdő, Cornelius Szovák, Petrus Tusor coadiuvantibus Gabriele Sarbak, Theresia Horváth, Adamo Porubszky, Budapest, kiadta az MTA–PPKE Fraknói Vilmos Római Történeti Kutatócsoport az MTA–ELTE–PPKE Ókortudományi Kutatócsoport és a Gondolat Kiadó közreműködésével, 2018. (LXXXIV + 880 oldal + 7 fekete-fehér fénykép.)

Az „esztergomi egyház formuláskönyve” cím alatt megjelent vastos kötet egyfajta „2 in 1” forráskiadással gazdagította a magyar történettudományt, illetve segéd- és társtudományait, amennyiben az egyes számú cím lényegében két – bár egymásra épülő – *formularium* kiadását jelenti. Ezek közül az első, „a magyar egyházi bírósági gyakorlat első átfogó formuláskönyve” (Bónis György, *Olasz vikáriusok Magyarországon a reneszánsz korában és a Beneéthy-formuláskönyv = Levéltári Közlemények*, 44–45[1974], 89–101, az idézet: 93.) Beneéthy Mátéé, az esztergomi szentszéki bíróság jegyzőjéé, amely a benne keltezéssel előforduló darabok tanúsága szerint legkésőbb 1504-től tartalmaz okleveleket 1512-ig, Beneéthy feltételezett haláláig. A másik pedig ennek bővített és némileg átdolgozott változata, amely Nyási Demeter esztergomi érseki helynök irodájában készült, és mintegy hetven, 1511–1521 közti oklevéllel egészíti ki az előző munkát, amellet, hogy jónéhány fölöslegesnek ítélt szöveget elhagy a korábbi gyűjteményből. A kiadók az utóbbi változatot vették alapul, elsősorban annak szintetizáló mivolta miatt, de az apparátusban feltűntetik a Beneéthy-féle változat eltéréseit, ennek többleteit pedig függelékben (681–780) kínálják az olvasónak. A kötet azonban nem csupán a szövegeket és a nagy gonddal kialakított, korrekt apparátust tartalmazza – ebben az illető oklevelek formuláskönyveken belüli pontos helyének, a Beneéthy-kéziratot feldolgozó Bónis György regesztái (Bónis György, *Szentszéki regeszták, Iratok az egyházi bíraskodás történetéhez a középkori Magyarországon*, a szerző hátrahagyott kéziratát gondozta és szerk. Balogh Elemér, Bp., Püski, 1997 [Jogtörténeti Tár, 1/1]) sorszámainak, az egyes szövegek esetleg megtalált forrásainak vagy egyéb előfordulásainak, a két kézirat eltéréseinek, valamint a személy- és helynevekre vonatkozó legfontosabb információknak feltüntetésével –, hanem függelékében hozza a két formuláskönyv konkordanciajegyzékét (781–795), továbbá fel van szerelve három bevezető tanulmánnyal is. Ez utóbbiaknak – valamint minden más magyar szövegnek – angol fordítása is megtalálható a kötetben; teljes joggal, minthogy a kötet nemzetközi érdeklődésre is számot tarthat. Erdő Péter a „középkori egyházi bíraskodás és a Nyási-formulárium” címmel írt (XLIX–LIV; angolul: XI–XVI), Sarbak Gábortól a kötetek kodikológiai leírása származik („Kodikológiai megjegyzések Beneéthy Máté és Nyási Demeter formuláskönyveihez”, LXXIX–LXXXIV; angolul: XLI–XLVI); Szovák Kornél pedig „formuláskönyvek a középkori Magyarországon” című, nagyobb terjedelmű, bőséges szakirodalomra támaszkodó dolgozatában tágabb keretek közé helyezte el a két kiadott *formulariumot* (LV–LXXVII; angolul: XVII–XL). Ez utóbbi írás tartalmazza a szövegkiadás során követett elveket is, valamint hírt ad egy „tudományos kommentárkötet” (LXXVII) tervezéséről is. A késő középkori – nyugatról nézve: kora újkori – magyarországi egyházi bíraskodás két legfontosabb emléke tehát a jelen kiadvánnyal általánosan hozzáférhető lett a kutatás és az oktatás számára.

Ennek előnyei jelentősek és világosak. Ezek közt talán nem a legfontosabb, de nem is lényegtelen, hogy a munka a további forráskiadások jelentős támasza lehet, egyes sérült oklevelek *lacunáinak* pontos kitöltéséhez elsődleges segédeszközt kínálva – a kiadók is a Nyási-féle kötet terjedelmes szöveghiányait a korábbi formuláskönyv alapján pótolták. Nem elhanyagolható az egyetemi oktatás szempontja sem, amennyiben a diplomatikai képzéshez oktatók és hallgatók értékes segédkönyvet találhatnak a jelen szövegkiadásban.

A magyar késő középkor kutatói pedig, jóformán szűkebb érdeklődési területüktől függetlenül, értékes anyagokra bukkanhatnak az egyházi bírászkodás ezen dokumentumaiban. Oka ennek az, hogy – bár az egyházi és világi törvényszékek hatásköre legalábbis a 14. század közepétől erősen vitatott volt, és a későbbi *Kulturkampf*ot anticipáló kompetenciavita a középkor végére a világi bíróságok egyértelmű szupremáciájának érvényre jutásával végződött, különösen a birtokpekrek vonatkozásában – még a 16. században is, részben a pereskedők személye (*ratione personae*), részben a per tárgya (*ratione rei, ratione materiae*) okán, rengeteg ügy tartozott a *vicariusok*, tehát az egyházmegyei bíróságok élére helyezett püspöki helynökök jogkörébe. (Mindehhez ld. BÓNIS, György, *Die Entwicklung der geistlichen Gerichtsbarkeit in Ungarn vor 1526 = Zeitschrift der Savigny-Stiftung für Rechtsgeschichte 80 Kanonistische Abteilung*, 49[1963], 174–235, különösen: 207–208, 211–218, 224–231 [a tanulmány magyar fordítása: BALOGH Elemér, *Az egyházi bírászkodás fejlődése a Mohács előtti Magyarországon* = BÓNIS 1997, i. m. 621–658]; BÓNIS 1974, i. m., különösképp 96–98; BÓNIS György, *Egyházi és világi jog határai a középkorban = Eszmetörténeti tanulmányok a magyar középkorról*, szerk. Székely György, Bp., Akadémiai, 1984, 235–241, különösen: 236–237, 240. Nyugaton az egyházmegyei bíróságok élen álló személyt *officialis*nak hívták, de ez a szó Magyarországon a világi jószágigazgatót jelentette, s így szentszéki bíróra alkalmazva nálunk nemigen fordult elő: „*officialis* bedeutete den weltlichen Gutsverwalter in Ungarn, für einen geistlichen Richter wurde das Wort nur selten und formelhaft in Papsturkunden gebraucht” [BÓNIS 1963, i. m. 203, és *uo.*, 117. jegyz.].)

Elősorban természetesen az egyháztörténet szempontjából jelentős a kiadvány. A kánoni jog magyarországi érvényesülésének és használatának mértéke azonban e diszciplína művelőin kívül minden történeti érdeklődésű ember számára érdekes, minthogy ebben valamennyire Magyarország európaisága tükröződik. Természetesen nem arról van szó, mintha a két fenomén egyenesen arányos lenne, azaz minél függetlenebb és szofisztikáltabb a kánoni jog, annál európaibb az ország. Erről már csak azért sem lehet beszélni, mert a függetlenség és a jogi finomság korántsem jártak együtt: a kánoni jog alkalmazásának színvonala a szóbeli kezdetektől egészen a két tárgyalt formuláskönyv megírásáig többé-kevésbé emelkedett, függetlenségének és érvényesülésének virágkora azonban a 13. századra, illetve a 14. század elejére esett (BÓNIS 1963, i. m. különösen 191–198). Nem szabad megfélekedni arról sem, hogy az egyházi bírászkodás visszasságai (ezekről viszonylag bőven: BÓNIS 1963, i. m. 232–235) a középkor végére széleskörű elégedetlenséget váltottak ki az országban (*uo.*, 235).

Létezett azonban a kánoni jognak, illetve hatásának egy másik arca is. Nem elhanyagolható az a szerep, amit – Bónis összefoglalása szerint – az esztergomi szentszéki bírászkodás „a feudális magyar jog fejlesztésében és hézagainak kitöltésében, másrészt a társadalmi különbségtétel elmélyülésének akadályozásában játszott”. Az elsöre részben a világi bíróságokkal való érintkezés alkalmával, az ottani bírák indirekt képzésével, részben pedig a Magyarországon újnak számító, vagy legalábbis kielégítően nem szabályozott jogterületek kultiválásával került sor; a világi bírászkodásra nemcsak eszmei, hanem formulaszinten is megmutató hatást gyakorolva (példákkal együtt ld.: BÓNIS 1974, i. m. 98; az idézetben előforduló „feudális” jelző ma már furcsán hat, de 1974-ben még nehezen megkerülhető volt).

Még jelentősebb azonban, hogy míg „a magyar birtokososztály az egyházi bíróságokkal szemben is a jobbágyok teljes mediatizálására törekedett”, addig „a szentszék nem tett különbséget férfi

és nő, nemes, jobbágy és polgár, keresztény és zsidó között a perképesség szempontjából” (BÓNIS 1974, i. m. 99; vö. BÓNIS 1963, i. m. 230–231). A társadalmi, rangbeli különbségek ezen nagyvonalú meghaladása óhatatlanul emlékeztet arra a módra, ahogy a – csaknem kortárs – római inkvizíció (*Sacra Congregatio Romanae et Universalis Inquisitionis*) a kínvallatást kezelte. Az tudott dolog, hogy a Szent Hivatal igen visszafogottan élt ezzel az eszközzel (PETERS, Edward, *Inquisition*, First paperback printing Berkeley and Los Angeles, University of California Press, 1989 [eredetileg New York, The Free Press, 1988], 117–118.), a világi bíróságoktól eltérően abban az igazság kiderítésének nem első, hanem utolsó lehetőségét látva (ANGENENDT, Arnold, *Toleranz und Gewalt, Das Christentum zwischen Bibel und Schwert*, Münster, Aschendorff Verlag, 2012 [Nachdruck der fünften, aktualisierten Auflage 2009] 284) inkább a keresztkérdéses, adott esetben megismételt kihallgatást preferálta (MONTER, William, *Ritual, Myth and Magic in Early Modern Europe*, Athens, Ohio, Ohio University Press, 1984, 72). A tortúrára pedig akkor kerített sort, ha a tényállás tisztázásához ez múlhatatlanul szükséges volt, mert az igazság feltárásában a terhelt nyilvánvalóan nem működött együtt az inkvizícióval, azaz kétségtelen bizonyítékokat tagadott, vagy vallomása egyértelműen hiányos volt (ANGENENDT 2012, i. m. 284). Szempontunkból itt az az érdekes, hogy ha mégis indokoltnak tűnt az információnyerés e módjának alkalmazása, akkor alóla az inkvizíció előtt – ismét eltérően a világi jogtól – semmiféle rang vagy magas társadalmi állás nem jelentett felmentést (TEDESCHI, John, *Die Inquisitionsakten im Trinity-College, Dublin = Inquisition, Index, Zensur*, Wissenskulturen der Neuzeit im Widerstreit, hrsg. v. Wolf, Hubert, Paderborn–München–Wien–Zürich, Ferdinand Schöningh, 2001, 71–87, közelebről: 83; érdekes ennek 17. századi indoklása [uo., 42. jegyz.]: ha felségsértési esetekben érvényüket veszítik a kínvallatást kizáró privilégiumok, akkor annál inkább így kell ennek lennie az isteni felség megsértésének esetén.).

Visszatérve a most kiadott formuláskönyvekre, nyilvánvaló, hogy „mutatók és föliószámok nélkül e kötetek nem használhatók, mivel az anyag elrendezése esetleges” (SARBAK GÁBOR LXXXI), és ennek természetesen a *formulariumok* hajdani összeállítói is tudatában voltak: nem véletlenül illesztettek már maguk munkájukhoz indexeket „*repertorium sive tabula huius libri*”, illetve „*titulus huius libri*” feliratozással. A jelen publikációhoz csak személy- és helynévmutató készült, ezek mellett csupán az egyes címeknek a kiadott kézirat sorrendjében való felsorolását találni meg a könyvben „*index titulorum*” elnevezéssel. Így tehát a mintaoklevelek jogi szakkifejezéseinek gyűjtése, azaz a kötet tárgymutatózása sokat emelt volna az *editio* használhatóságán – másfelől viszont igaz az is, hogy a kiadók munkájuk végére még nem tették ki a legvégső pontot, és a Szovák Kornél bevezetőjében említett „tervezett tudományos kommentárkötet” (LXXVII) ezt az itt említett hiányt bőségesen pótolhatja.

Örvendetes és korrekt, hogy a kiadók az új forráskiadásban szemmel láthatóan nem akarnak megfeledezni senkiről, aki részt vett a kötet mögött álló, szemmel láthatóan hatalmas munkában, és így a könyvben angolul (VII) és magyarul (VIII) is olvasható, hogy „az előkészítő, szerkesztési és lektorálási munkálatokban továbbá részt vettek: Mayer Gyula, Somogyi Szilvia, Tóth Krisztina és Kanász Viktor”. Az viszont sajnálatos, és a felhasználóban némi hiányérzetet kelt, hogy a műből nem derül ki, pontosan miképp is oszlott meg a közreadók és munkatársak közt ez a munka. A bevezető írások természetesen, a mutató – nem természetesen, de annál inkább üdvözlendő – névvel jegyzése mellett sem világos, hogy a kiadvány lényegét képező szöveg és apparátus, illetve ezek egyes részei ténylegesen kihez vagy kikhez köthetők, azaz hogy ezek mögött kinek vagy kiknek a tudása és fáradozása áll, ezekért kit vagy kiket illet az elismerés, illetve – ha a további kutatás olvasati vagy egyéb hibákra bukkanna, és Magyarországon ilyesmi szokás lenne – az egyes fogyatékosságokért kinek vagy kiknek kellene vállalni a felelősséget.

Összességében tehát nyilvánvaló, hogy a kiadott formuláskönyv, pontosabban formuláskönyvek megjelenése magában is jelentős segítséget nyújt a 16. század eleji egyházi bíráskodás, illetve a késő középkori élet ez utóbbi tárgyával szolgáló, meglehetősen számos szegumentumának megis-

meréséhez, továbbá a magyar diplomatika is sokat nyert vele. Csak remélni lehet, hogy a tervezett tudományos kommentárkötet nem sokat várát magára.

SÜTTŐ SZILÁRD

Giampiero Brunelli, *La santa impresa, Le crociate del papa in Ungheria (1595–1601)*, Róma, Salerno editrice, 2018 (Collana „Aculei”, 32).

A Magyar Királyság történetének megismeréséhez elengedhetetlen külföldi hungarika-kutatók az utóbbi időben örömteli módon gyarapodnak, ehhez pedig – talán még nagyobb öröme okot adva – társul a külföldi kutatók éledő figyelme a Kárpát-medencében lezajlott események iránt. Természetesen esetükben a vizsgált korszakok kiválasztásánál a komoly nemzetközi jelenlét és beavatkozás a magyar eseményekbe katalizálja a kutatásokat. A tizenöt éves háború iránti érdeklődést is a Habsburg-uralkodók és a pápa magyar területen történő hadviselése és törökellenes politikája kelti fel.

Giampiero Brunelli, a San Raffaele egyetem (*Università Telematica San Raffaele*) előadója, számos tanulmányában foglalkozott a 16–17. századi pápai katonasággal, gyakran újszerű, társadalomtörténeti szemszögből közelítve a témához. Így került látóterébe a tizenöt éves háború, melynek a pápai állam hadseregének részvételével lezajlott három hadjáratát *La santa impresa, Le crociate del papa in Ungheria (1595–1601)* (A szent vállalkozás, A pápa keresztes hadjáratai Magyarország területén) című olasz nyelvű könyvében ismerteti.

A kiadvány kézreálló méretű, kartonborítója strapabíró, ugyanez az ellenállóság igaz a kötésre is, a recenziós példányon két olvasó sem tudott mély nyomot hagyni. A belívek tördelése, tipográfiai elrendezése is igényes, öröm kézbe venni és olvasni a könyvet. A szövegen kívül az olasz olvasók számára nélkülözhetetlen, fekete-fehér térkép található a könyvben, mely bemutatja a Kárpát-medence területén lévő felségterületeket az 1575-ös évben. Ezen felül a VIII. Kelemen síremlékének Esztergom ostromát megjelenítő részéről készült színes fénykép díszíti a könyvet, mely az utószó eszmeftuttatásához nyújt elengedhetetlen fogódzót.

A munka tartalma sem hagy kívánnivalót maga után. Az első részben Brunelli összefoglalja a törökök balkáni előrenyomulását és a magyar területeken megállapodásukat, ezen kívül már a tizenöt éves háború kirobbanásához vezető eseményeket és a harci cselekményeket megelőző diplomáciai tárgyalásokat is ismerteti. A második rész három fejezete egy-egy Gian Francesco Aldobrandini vezette hadjáratot mutat be; ezek egyenként tovább tagolódnak az előzményeket, a hadjáratok legjelentősebb összecsapásait és a pápai csapatok hazatérését taglaló alfejezetekre.

Mivel a háború kitöréséhez vezető eseményeket már az első részben megismerhette az olvasó, az 1595-ös hadjáratot ismertető fejezet első szakasza legfőképpen a pápai sereg toborzására, felszerelésére és magyar földre juttatására fókuszál; emellett Brunelli egy teljes alfejezetet szentel a hadvezér, Aldobrandini alakjának és az előkészületekben betöltött szerepének bemutatására. A részletes és egyben szemléletes leírásoknak köszönhetően képmellékletek híján is élesen tűnik elénk olvasás közben a pápai katona alakja és felszerelése. A későbbiekben a hadi készülődés alapos ismertetése mellett hangsúlyt kapnak a hadjáratok közt eltelt évek eseményei, így a három Aldobrandini-expedíció tökéletesen követhető eseménytörténeti ívbe kerül. A harcok leírásában (Esztergom bravúros elfoglalása Aldobrandini vezetésével, Pápa bevétele, Győr körülvétele majd a visszavonulás, Kanizsa tragikusan végződő ostroma) Brunelli kitűnő elbeszélői érzékről tesz tanúbizonyságot, a leírások lendülete már-már egy történelmi regény benyomását kelti. Erre egyébként szükség is van az eladhatóság végett, hiszen a szerző és a kiadó bevallottan a szélesebb közönségnek szánta a munkát, nemcsak a tudományos kutatóknak.

Az eseménytörténet ismertetése mellett fontos szerepet kap az erre súlyos, esetenként végzetes hatással bíró vezérkari kapcsolatok elemzése is. Brunelli tehát nem válik hűtlenné a társadalom-